

1. НАУКА – ПРАКТИЦІ

Василь Григорович Кремень,
доктор філософських наук, професор,
президент Національної академії
педагогічних наук України,
м. Київ, Україна

УДК 101.1:001.895

ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ІННОВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

В статті розглядається проблема людини в сучасній цивілізації, в якій ведуче місце належить цінностям інновацій та прогресу, що породжує новий спосіб мислення та діяльності, змінює та перетворює традиційну культуру та спосіб пізнання. Автор пропонує нову парадигму розвитку – антропоцентризм, коли не технологія, не економіка, а людина в її новому якості стане метою та змістом прогресу.

Ключеві слова: проблема людини, парадигма розвитку, антропоцентризм, інноваційний спосіб мислення.

Article presents the problem of man in modern civilization, in which the leading place belongs to the values of innovation and progress, that it generates a new way of thinking and activity, changes and transforms the traditional culture and way of knowing. The author proposes a new paradigm of development – humancentrism. In this case, a man in his new role will be the purpose and meaning of progress, but not the technology, not the economy.

Key words: problem of human development paradigm, human centrism, an innovative way of thinking.

Один із головних пріоритетів наукових розвідок сьогодення – дослідження нашої цивілізації, визначення в ній місця, ролі та сутності людини. У чому полягає особливість і гострота проблеми, що породжує не лише захоплення від досягнутих успіхів, а й розчарування, занепокоєння? Яка причина нових суперечностей, що породжують тривогу за подальшу долю людини і людства? Очевидно, щоб дослідити це, потрібно з'ясувати специфіку цивілізації як здійсненого проекту модернізації.

Поза багатьма характеристиками, сучасну цивілізацію називають *техногенною*, оскільки в її розвитку вирішальну роль відіграє постійний пошук і застосування нових технологій. І не лише виробничих, що забезпечують економічне зростання, а й технологій соціального і політичного управління. Особливе місце посідають цінності інновацій і прогресу, що органічно пов'язуються з пріоритетною цінністю науки. Разом з тим наука, освіта, технологічний прогрес і глобальний ринок породжують новий спосіб мислення і життя, змінюють і перетворюють традиційну культуру та спосіб пізнання.

Техногенна цивілізація надала людству значну кількість досягнень. Науково-технічний прогрес та

економічне зростання зумовили нову якість життя, забезпечили зростаючий рівень споживання, медичного обслуговування, продовжили тривалість життя. Проте техногенна цивілізація призвела до глобальних криз, серед яких найсерйозніша – *антропологічна*. Про неї багато говорять, пишуть, дискутують. Вона має багато проявів і тенденцій. Серед них потрібно виокремити небезпеку зміни *геофонду* людства, оскільки дія природних чинників з його збереження в людському суспільстві обмежена. Другий значний індикатор антропологічної кризи – зростаючий тиск *стресових навантажень* на людину. Сучасне життя з його мінливими соціальними ситуаціями, нестабільністю, загостренням конкуренції в галузях діяльності «занурює» людину в стресові стани. Третьою групою чинників, що загострюють антропологічну кризу, є сучасні тенденції до *переконструювання біологічної основи людини* [6]. Вони сформувались внаслідок досягнень генетики та нових біотехнологій. У свою чергу розшифровка *геному людини* відкриває можливості для посилення розумових і фізичних здібностей людини.

Ці та інші відкриття та знахідки в контексті техногенної цивілізації загострюють *проблему людини*. Людина завжди була проблемою. Але в результаті

багатовікової високоінтелектуальної діяльності людства *виникла загроза його існуванню*. Вихід із цієї ситуації полягає в переході до нової парадигми розвитку, коли не технології та економіка, а людина в її новій якості стане метою і смислом прогресу. Так виникає і стверджується людиноцентризм – нова стратегія поступу суспільства, в основі якої не накопичення матеріальних благ і цінностей, а орієнтація на духовні цінності, знання, культуру, науку, без яких життя втрачає сенс і перспективу.

Поняття людиноцентризму сповнене *глибокого філософського змісту*. Терміном «людиноцентризм» позначаються різноманітні й водночас концептуально спрямовані аспекти філософської думки, об'єктом яких є людина. Тілесність, обдарованість, духовність, освіченість, моральність, егоїзм, розумність, цілеспрямованість – фрагменти постійно змінюваної картини буття людини, що розкривають її нові аспекти, але не вичерпують нескінченного змісту.

Проблема людини в філософії завжди була актуальною. Існують концепції, в яких окреслено прагнення досягнути смисл її буття. Плеяда дослідників, зокрема М. Бердяєв, М. Бубер, А. Гелен, В. Дільтей, М. Шелер та інші намагалися відтворити еволюцію філософсько-антропологічної думки. Вони однак не в тому, що кожна історична епоха у філософське осягнення людини вносила свої зміни. Одні дослідники вбачають власне антропологічну тему в джерелах філософування, а певною мірою навіть у міфології (Е. Кассінер); інші визначають філософську антропологію спадкоємицею містичного і релігійного вчень про людину, вважаючи її основним питанням філософії (М. Бердяєв); треті відносять генезу філософського людинознавства до ХХ ст. (Е. Фромм). Одні (М. Шелер) вважають, що ця тема розвивається в європейській філософії лінійно, послідовно, від відкриття до відкриття. Інші (М. Бубер) вбачають, що літопис філософсько-антропологічних поглядів є драматичним, співмірним з «екзистенційним самопочуттям людини і, таким чином, дискретним» [3, 94].

Дискусії та суперечності в контексті філософської антропології змушують по-новому поставити проблему людини, що й зумовлює виведення на чільне місце концепт *людиноцентризму*. Окрім екзистенційного контексту, філософія людиноцентризму акцентує увагу на розвитку людської самосвідомості, розумінні сутності людини, яка не залишається стабільною, а детермінується соціальними, економічними, технологічними процесами. Осягнення свого «Я» у філософії людиноцентризму є не що інше, як нарис людського самопізнання. На його основі виникає можливість виробити перспективи подальшого розвитку суспільства.

Важливо зазначити, що всередині однієї і тієї ж епохи можуть виникнути різні екзистенційні самовідчуття: на фоні пануючого відчуження добробуту може виникнути тривожна інтуїція. І, навпаки, душевна стурбованість і тривога в «перехідну епоху» можуть набути рис вселенського заспокоєння, бажання не втратити мужності й оптимізму. Проте, як

свідчить історія філософської думки, подібні самовідчуття можуть бути типологізовані в різні світоглядні установки, залежно від того, чому надається безумовний пріоритет – *Логосу, Софії, Богу, природі, науці, людині, економіці, техніці* тощо. Завдяки цьому концептуалізуються філософсько-світоглядні позиції – *логоцентризм, космоцентризм, теоцентризм, антропоцентризм, економцентризм* тощо. Зрозуміло, що ці підходи не завжди існують в ідеальному вираженні, вони доповнюють один одного і взаємодіють між собою [3]. Це й викликало необхідність концепту людиноцентризму, в якому можна виробити загальну, синтезуючу позицію щодо становища людини в сучасному світі та перспективи її подальшого розвитку. У цьому контексті людиноцентризм долає натуралістичний підхід, який походить з культури природи космосу. У новітніх системах цього напрямку (наприклад, *неокосмологія*) обговорюються моменти «подолань» людиною на шляхах сходження до вищих щаблів еволюції. За М. Епштейном, на основі *нанотехнологій* створюватимуться мініатюрні комп'ютери, «нанороботи, фабрики розміром у кілька атомів, здатні виробляти з атомів же будь-які речовини, проникати в організми і виконувати функції зцілення, перебудови тощо. Такий “мислячий пил” буде розсіюватися в космосі для його розумної організації; він легше проникає в інші виміри, оскільки в нашому світі нанооб'єкти майже не мають розміру» [8].

В осмисленні проблем людського буття важливо враховувати релігійно-філософські напрями, які розглядають Бога як найвищу цінність, так само, як логоцентрична картина світу пов'язана зі ствердженням пріоритету Логосу. Тут поєднані дві концепції: світ розуміється як *система*, пов'язана логікою і методом, і як *структура*, яка складається із задач, що змушують людей невпинно і систематично турбуватися про порядок у цьому світі [3].

Соціоцентричний напрям, прикладом якого слугує *марксизм*, встановлюючи пріоритет соціуму, культури, стверджує принцип *соціального детермінізму*, згідно з яким індивід є залежним від загального плану історії, великих соціальних спільностей. «Вражає те, що в ХІХ і ХХ століттях, – зазначав М. Бердяєв, – людина дозволила переконати себе в тому, що вона одержала моральне життя, розуміння між добром і злом, власну цінність від суспільства. Вона готова зректися первісності і незалежності людського духу і совісті. О. Конт, К. Маркс, Е. Дюркгейм прийняли моральну свідомість первісного клану за вершину моральної свідомості людства. Вони заперечували особистість: для них є лише індивідуум, співмірний зі соціальним колективом» [1].

В епоху Відродження світ почав оцінюватися через призму людини – «вінця» божественного чи природного творіння. Так, *теоцентризм* змінився на *антропоцентризм*, на основі якого почав стверджуватися і розвиватися європейський *гуманізм*, покладений в основу *просвітницької ідеології*. На її основі виникають утопічні проекти, в яких людина стає

абстрактним конструктом. У XVIII ст., в період бурхливого розвитку капіталізму, в політичній економії А. Сміта виникає поняття «*економічна людина*». Світ починає переходити до *економоцентризму*. І надалі кожна епоха визначає інші пріоритети, що впливають на подальший процес існування людини. Нині частіше говорять про «*постлюдину*», а інколи й про «*протолюдину*». Ця обставина вимагає створення нових концептуальних підходів. Таким підходом є *філософія людиноцентризму*.

Різні оцінки людини у філософській антропології – *homoreligious* (людина релігійна), *homo sapiens* (людина розумна), *homonaturalis* (людина природна), *homosymbolicus* (людина символічна) тощо – не вичерпують змісту сучасної людини. Адже завдяки зростанню рівня науки і знань значно зростає творчий аспект буття людини.

Разом з тим творчою істотою людина може стати тоді, коли вона є істотою вільною і володіє *творчою свободою*. А її можна досягнути на шляху подальшого розвитку процесів демократизації.

Основний напрям діяльності людини – *пізнання*, завдяки якому вона змінюється, демонструючи варіативність власних архетипів. Людиноцентризм, враховуючи антропологічні властивості (віра, розум, природність, діяльність, уявлення, творчість тощо), ґрунтується на тому, що людина під час їх оцінки породжує новий суверенний образ, який має власний потенціал. У цьому і полягає плідна діяльність людиноцентризму в освітній діяльності, що орієнтує на *нову людину*. А без нової людини не може бути нового суспільства.

Філософія людиноцентризму звертається до неперехідних цінностей, прагне підійти до осягнення помежових основ буття. Таїна людини, без сумніву, належить до кола вічних проблем. Це означає, що любов до мудрості нерозривно пов'язана з пізнанням «загадки мислячої істоти» [7]. Цим філософія людиноцентризму відображає високий рівень філософської рефлексії про людину, що посилює значення філософії людиноцентризму у сферах соціального, культурного, політичного та суспільного буття.

Важливим є значення людиноцентризму у формуванні *національної ідеї*. Нестримний плін часу позначається на народах, країнах, війнах, революціях, злетах, падіннях, впливає на радість відкриттів, тугу втрат, народження і загибель. У калейдоскопі цих подій суспільство завжди прагне здобути важливі цінності – життя, свободу, добробут. Вони – постійна мета і сенс життєдіяльності, заради якої людина творить, бореться, мріє, вірить. Це особливо важливо для сучасної України, яка стоїть на шляху здійснення власної історичної місії з реалізації національної ідентичності в соціальній, політичній, економічній і духовно-культурній сферах, на шляху входження до світового співтовариства. Закономірно постає проблема: які засоби є найоптимальнішими для досягнення поставленої мети?

Контекст національної ідеї актуалізує проблему *філософії людиноцентризму*, що акцентує увагу на

особистісних цінностях та способах і можливостях їх реалізації. Людиноцентризм – це актуалізація гуманістичних тенденцій в сучасну епоху, відхід від раціоналізованих прагматичних імперативів. Об'єктивна логіка розгортання сучасного соціально-політичного і культурного життя перетворює гуманізм і філософську антропологію на новий тип світогляду – людиноцентризм. Він є не просто частиною філософії в її гуманістично-антропологічному вимірі.

Природне злиття філософії і антропології сприяє формуванню нової дисципліни, що акцентує увагу на вивченні проблеми людини в її сутнісних аспектах. Однак розширюючи знання про людину, виникає необхідність конкретизувати вчення про людину в інституціональній сфері. Отже, тут людиноцентризм – це нова якість філософського розуміння людини, яка переважає як масштаби ренесансного антропоцентризму та гуманізму, так і філософської антропології, оскільки виходить за їх межі. Адже сучасна постіндустріальна епоха – це епоха творчої людини, що не вписується в усталені визначення минулих часів.

Людиноцентризм не лише взаємодіє з філософською антропологією, але й оцінює її з погляду власної загальнонародової – *метафілософської, світоглядної* – якості. Людиноцентризм приймає і взаємодіє не з будь-якою філософією, а з тією, що орієнтована на виявлення внутрішніх, глибинних основ буття людини. Це, насамперед, стосується української *філософії кордоцентризму* («філософії серця»), що, без перебільшення, містить сутнісну основу національної свідомості, на основі якої формується національна ідея.

Філософія людиноцентризму – не просто чергове філософське й антропологічне вчення, а перетворення філософування і гуманістичних міркувань, як таких, на новий тип метафілософії та світогляду, безпосередньо дотичних до вищих смислів буття, що діють через життя і живе мислення. Першою формою такого світоглядного мислення була філософія, від якої походять не лише науки, а й антропоцентризм, раціональний гуманізм. Філософія наділила науки про людину, які від неї відокремлювалися, першочерговим смисловим змістом. Поки цей зміст існував, гуманістично орієнтовані науки розвивалися, давали певні плоди і результати. Але смислова енергія вихідних світоглядних проектів вичерпувалася, розвиток гуманістичних інтенцій під тиском раціоналізму й об'єктивізму перетворювався на спеціалізовані роздроблення, а предметні організми руйнувалися.

Зазначимо, що на противагу раціоналістичним тенденціям в українській філософії з епохи Відродження починає формуватися яскраво виражена *людиноцентристська тенденція*. Вона взяла на себе функції універсального вчення про людину, ставши своєрідним відродженням первісної філософської мудрості.

Як метафілософське та світоглядне мислення *людиноцентризму* спрямований на більш глибокий і фундаментальний предмет, ніж гуманізм або антропологія. Якщо філософія є проявом людиноцентризму, то людиноцентризм – проявом життя людини. Тому

предметом філософії людиноцентризму є життя індивіда, взяте як цілісність матеріальних та ідеальних, свідомих і несвідомих, скінченних і нескінченних, загальних і національних, формальних й енергійних явищ. Кожна людина може стати предметом філософії, але не кожна філософія може претендувати на вимір людини в національному аспекті. Філософія людиноцентризму завдяки глибинності та смисловій самодостатності більш дотична до проблем національного буття, з якого продукуються національні: свідомість, ідея, ідентичність, «Я».

У світоглядному аспекті філософія людиноцентризму є головним засобом усвідомлення сутності особистості. Вона розвиває та культивує розмірковуючий, поліфонічний тип пізнання, що долає економцентризм (прагматизм) людського буття. Основною методологією цього типу мислення є знання і творчість. Як повноцінні заходи дослідження проблеми національної ідеї в соціокультурному бутті людини філософія людиноцентризму використовує як гносеологічні принципи, так і методи моралі, освіти, релігії, мистецтва. У цьому аспекті філософія людиноцентризму не дана, а задана: сутність її виявляється під час і через метафілософський синтез різноякісних підходів до дослідження національного життя і культури. Результатом такого синтезу є не просто системне, а енциклопедичне розуміння національної ідеї, як сукупності різних системних духовних способів національного буття.

Специфіка національної ідеї має полягати не в претензії на відповіді про цілі національного розвитку, а в розумінні того, як підходити до їх осмислення для продуктивного здійснення. Останнє під силу людині, яка світоглядно і духовно підготовлена. Для цього є можливості, оскільки в міру ствердження національної самосвідомості поряд із розвитком громадянського суспільства виникає нове прочитання смислу буття, розширюються горизонти існування, людина починає відчувати високий смисл у подальшому розвитку Вітчизни і потребу у власній активній участі в її розбудові.

Для формування етосу національного в Україні, без сумніву, є необхідні духовно-культурні передумови. Проте культура містить не лише власні досягнення, а й інші, часто суперечливі стилі, ідеї, надбання, орієнтації, що породжують несподівані явища, здатні збагатити національну культуру «оригінальним штрихом» (І. Дзюба). Для усвідомлення і розуміння цього потрібне глибоке *людиновимірне відчуття дійсності*. Система поглядів і цінностей, інтегрованих у національній ідеї, сприяє зваженим орієнтаціям. Для практичної діяльності вони визна-чають національну ідею не за етнічною належністю, а за загально-цивілізаційними критеріями.

Пошук основ національної ідеї не може оминати історії вітчизняного інтелектуалізму, що творить *дух нації*. Дух виявляється завжди історично, під час відтворення поступального розвитку інтелектуальних ідей у самосвідомості нації. Свідченням цього є основна духовна домінанта нашої культури – *кордоцентризм*,

що яскраво проявився в екзистенційній традиції *кордоцентризму* («філософія серця») [2]. У цьому культурі українського мислення співмірна з традицією європейських філософських стратегій. Це надає підстави стверджувати про закономірність розвитку вітчизняних інтеграційних процесів зі входження України в сім'ю європейських народів, оскільки для цього є духовні, культурні, інтелектуальні передумови.

У культурній традиції нашого народу знання завжди виступали тим типом духовної діяльності, в якому з'ясовувалися екзистенційні межі людського буття, та також визначалися раціональні орієнтири суспільного прогресу. Ознакою останнього завжди була освіта. Нині модернізація освітнього простору є однією з важливих умов інтеграції у світову цивілізацію.

Вагомим завданням філософії національної ідеї є визначення пріоритетів вітчизняної освіти. Так постає проблема *філософії освіти*, що детермінована національними проектами модернізації виробництва, впровадженням нових технологій, підготовкою творчої особистості, здатної до інноваційної діяльності в українському суспільстві XXI ст., яке має стати «*суспільством знань*». Освіта формує, наділяє знаннями, запалює «вогню душі», вводить людину в нескінченний світ ідей, теорій, вчить мислити. Для сучасної освіти, в світі *ratio* і прагматизму, людина залишається захоплюючим і загадковим об'єктом пізнання. Для розкриття її таїни потрібні нетривіальні засоби. Філософія людиноцентризму, окрім іншого, пропонує *власний особливий стиль мислення* – креативний метод осягнення реальності. На початку нового тисячоліття повніше усвідомлюється потреба в особливій установці людиноцентризму, в розробленні (формуванні) такого мислення, що первісно «відштовхується» від людини та дотримується суто антропних принципів у розумінні і тлумаченні реальності.

Освіта і знання відкривають нині небачені можливості для подальшого розвитку суспільства і людини. Можна говорити про видатні відкриття в генетиці, реконструюванні біологічних основ людини, революцію в інформаційному забезпеченні, досягнення в нанотехнологіях, динаміку культури, таїни історії, але в будь-якому випадку головна увага зосереджуватиметься лише на людському вимірі цих та інших феноменів сучасного буття.

Освіта – це один із оптимальних та інтенсивних способів входження людини у світ науки і культури. Під час здобуття освіти людина засвоює духовні цінності. Зміст освіти черпається і безперервно поповнюється з культурної спадщини різних країн і народів, із різних галузей науки, що постійно розвиваються, а також із життя і практики людини. Міжнародна спільнота нині об'єднує зусилля у сфері освіти, прагнучи виховувати громадянина світу і планети в цілому. Інтенсивно розвивається світовий освітній простір. Тому світовою спільнотою висувуються вимоги до формування глобальної стратегії освіти людини.

Здобуття освіти – це процес трансляції культурно оформлених зразків поведінки і діяльності, а також

сталих форм громадського життя. З огляду на це дедалі чіткіше простежується залежність розвитку окремих країн від рівня і якості освіти, культури і кваліфікації громадян. В освіті повніше має проявлятися національна ідея, адже духовне в людині виявляється завдяки її «вростанню» в культуру. У процесі навчання і виховання людина набуває соціокультурних норм, що мають історичне значення для розвитку цивілізації, нації, суспільства і людини. Тому під час визначення цілей і завдань освітніх систем уточнюється соціальне замовлення, а зміст освіти може бути обмежений стандартами регіону, країни, світу, що враховують характер взаємодії людини з культурними цінностями, міру і ступінь їх засвоєння та створення. Отже, освіта є практикою соціалізації та наступності поколінь в Україні.

У процесі розвитку національного буття необхідно забезпечити наступність культурно-історичної традиції, зберігаючи самобутність народу і систему цінностей, що склалася. Цю роль має виконати національна ідея. Збереження зазначених складових сприяє їх інтеграції у систему національних цінностей як елементів макросоціуму. Тут традиція виконує визначальну функцію у процесах освіти і виховання нового покоління. Система освіти через національну ідею втілює стан, тенденції та перспективи розвитку українського суспільства або відтворює та закріплює стереотипи, що склалися в ньому, або вдосконалює її [5].

У такому контексті – теоретичному і праксеологічному – можна говорити про філософію людиноцентризму, що постає не у вигляді абстрактного, трансцендентного конструкту, а як живе, конкретно-дієве духовне утворення.

Таким чином, духовність як основа людиноцентризму – це той життєво необхідний інгредієнт для гідності та самодостатності людини, без якого неможливо створити сучасну стабільну українську державу. Оскільки носієм духовності є людина, то змістом національної ідеї стає *філософія людиноцентризму*. Це справжній світ істини і добра, до якого завжди прагнула і прагне особистість.

Використані літературні джерела

1. *Бердяев Н. А.* О назначении человека [Текст] / Н. А. Бердяев. – М., – 1993. – С. 65.
2. *Горський В. С.* Історія української філософії: Курс лекцій [Текст] / В. С. Горський. – К., 1997. – С. 7.
3. *Гуревич П. С.* Философская антропология: опыт систематики [Текст] / П. С. Гуревич // Вопросы философии / П. С. Гуревич. – 1995. – № 8. – С. 94–95.
4. *Гуревич П. С.* Философская антропология: опыт систематизации [Текст] / П. С. Гуревич. – С. 95.
5. *Кремень В. Г.* Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум [Текст] / В. Г. Кремень. – К., – 2007. – С. 16.
6. *Степин В. С.* Философия и эпоха цивилизационных перемен [Текст] / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 22.
7. *Шелер М.* Человек и история / М. Шелер // Человек: образ и сущность [Текст] / М. Шелер. – М., 1991. – С. 137–138.
8. *Эпштейн М.* От пост- к прото-. Манифест нового века [Текст] / М. Эпштейн // Знамя. – 2001. – № 5. – С. 197.